

SORG SOM OPPOSITION

- CAROLINE NYVANG
- KAREN VALLGÅRDA

Døden sætter stadig flere digitale aftryk. Flere blogger om alvorlig sygdom, døende opfordres i stigende grad til at planlægge deres eftermæle på internettet, og vi diskuterer begravelsesritualer i online-fora. Siden internettets udbredelse i anden halvdel af 1990'erne er flere og flere begyndt at bruge de sociale medier til at mindes og sørge over afdøde pårørende, og de såkaldte mindesider¹ er blevet en fast del af det stadigt voksende internet.²

Offentlig tilkendegivelse af sorg og ihukommelse af afdøde er ikke nye fænomener. Kirkegårde, blomster ved ulykkessteder og monumenter er håndgribelige eksempler herpå, og siden anden halvdel af 1800-tallet har det været almindeligt, at både lokale og landsdækkende aviser bragte mindre dødsannoncer og større nekrologer.³ Men interaktive digitale fællesskaber adskiller sig på flere måder fra sten, skrift og skulpturer.

Internettet sætter rammer om og fremmer typer af sorgpraksisser, der i visse henseender adskiller sig kvalitativt fra de, der foregår *offline*. Internettet giver f.eks. efterladte mulighed for at synliggøre den afdøde, artikulere savn og smerte samt at modtage omsorg i årevis. Samtidig er internettet også med til at udvide netværket af potentielle medsørgende, således at det i dag ofte inkluderer mennesker uden direkte relation til den afdøde.

Flere forskere har peget på, at internettet giver mulighed for at interagere i netværk, der tilgodeser behov, som ikke varetages i andre sammenhænge.⁴ Inden for forskning i *online*-sorghåndtering har det bl.a. ledt til konklusioner om, at internettet dækker et menneskeligt behov for at dele sorg på en ny og mere ønskelig facon. Den slutning bygger ofte på en implicit idealisering af fortidige eller ikke-vestlige traditioner for sorghåndtering, således at "[p]ublic and communal grief

1 Søgninger i Mediestream, Det Kgl. Biblioteks mediesamling, tyder på, at begrebet "minde-side" første gang blev anvendt i danske medier i 1996 i forbindelse oprettelsen af et website til minde om tv- og radioværten Kim Schumacher. *Aktuelt* 24.10.1996: "Mindeside til Schumacher".

2 Der findes endnu ikke danske undersøgelser af brugen af disse, men Houwen m.fl.: 'Online Mutual Support in Bereavement' har påvist, at omtrent halvdelen af alle nordamerikanske efterladte i 2010 søgte støtte i sådanne online-netværk. Walter m.fl.: 'Does the Internet Change How We Die and Mourn?', 287, refererer til en undersøgelse af en gruppe hollandske mødre, der havde mistet deres barn under fødslen. Den viste, at halvdelen var oprettet som brugere af en specifik mindeside, *Lieve Engeltjes*.

3 Jacobsen: 'Ord der gør ondt'; Hume: *Obituaries in American Culture*.

4 Lievrouw: *Alternative and Activist New Media*; Leung og Lee: 'Cultivating an Active Online Counterpublic'; Kiesler: *Culture of the Internet*.

is *returning* to society through social media”,⁵ og fremmaner en forestilling om en universel sorgreaktion, der stiller specifikke krav til omgivelserne: ”The need to grieve ‘aloud’ or in words is a driving force that rails against the social inhibitors against talk of death”.⁶ Internettet tilbyder med andre ord forløsning af den enkeltes erfaring med en almenmenneskelig sorg.

Argumentet hviler på en antagelse om, at sorgen eksisterer uafhængigt af den måde, hvorpå den tilkendegives. Dette cementerer en psykologisk inspireret forståelse af følelser som noget iboende, der kan udtrykkes eller undertrykkes, anerkendes eller tabuiseres, men som ikke grundlæggende forandres i selve medieringen.⁷ Som Rob Boddice har påpeget, kan man med et sådant psykologisk inspireret perspektiv nemt komme til at operere ud fra antagelser om følelseslivet som noget førkulturelt og ahistorisk: “We are easily duped by continuities in language and by loose translations into thinking that love is love, fear is fear, anger is anger, and so on, and that we only need to take note of the changing expression with regard to these human biological universals”.⁸

Men hvad hvis følelsespraksisser faktisk former følelserne? Hvis måderne, hvorpå sørgende kommunikerer, diskuterer og behandler sorgen, konstituerer sorgen? I denne artikel arbejder vi ud fra en antagelse om, at sprog, ritualer, traditioner og normer for håndteringen af følelser ikke kun er den indpakning, følelser får i forskellige historiske sammenhænge. Mens alle mennesker deler eksistensvilkår som gensidigt afhængige, sårbare og dødelige, er de følelsesmæssige erfaringer fundamentalt formet af kulturelle koder og emotionel kommunikation. I den optik kan nye emotionelle rum som de digitale platforme, hvor efterladte praktiserer deres sorg, bidrage til at forandre selve sorgens væsen.

Artiklen er en samtidshistorisk undersøgelse af de seneste 10 års sorgpraksisser i forbindelse med dødsfald og bygger på en kortlægning af websitet Mindet.dk. Vi undersøger, hvordan brugerne af dette website mindes afdøde og interagerer omkring døden, og hvordan sådanne praksisser gestalter sorgen som følelse. I undersøgelsen opererer vi med tre overordnede analytiske begreber, nemlig ”følelsespraksis”, ”emotionelt rum” og ”følelsesfællesskab”. Disse begreber – som vi introducerer mere uddybende nedenfor – er nyttige redskaber til at analysere de måder, hvorpå sorgen gøres på situerede såvel som historisk og socialt foranderlige måder.

Arkiveret webmateriale udgør et lovende kildemateriale for samtidshistorikere, fordi det giver os mulighed for at studere internetfænomeners udvikling over tid. Det kan give et frugtbart supplement til ”netnografien”, hvis primære til-

5 Cann: ‘Tweeting death, posting photos’, 83.

6 Hollander: ‘Cyber Community’, 144.

7 Eustace: *Passion Is the Gale*, 12; Boddice, ‘The History of Emotions’, 11.

8 Boddice: ‘The History of Emotions’, 11.

gang er deltagerobservation på det levende web.⁹ Det gælder ikke mindst for følelseshistorikere. De sociale medier har i disse år fokus på at udforme retningslinjer, der skal hjælpe os med at sige et sidste farvel til vores pårørende på passende vis,¹⁰ og adfærden på mange websider bliver forsøgt reguleret gennem guidelines. Disse anvisninger har en analog pendant i den etikettelitteratur, der ofte er blevet inddraget i både studier af dødens kulturhistorie¹¹ og i følelseshistorie.¹² Mens trykt anvisningslitteratur kun i begrænset omfang kan give et indblik i kulturel praksis,¹³ har det, man kunne kalde "netikette", imidlertid den fordel, at den kan studeres i sammenhæng med brugen af et givent website. Dermed får man mulighed for at undersøge dynamikken mellem anvisning og adfærd. Arkiveret webmateriale er kun i ringe grad udnyttet til samtidshistorisk forskning. Det er derfor også vores målsætning at artiklen kan udgøre et bud på, hvordan online kulturelle praksisser kan identificeres og udforskes.¹⁴

Mens der findes flere danske mindesider,¹⁵ er Mindet.dk det eneste, der favner bredt og alene er dedikeret til oprettelse af mindeprofiler. Samtidig er det også den mest anvendte danske mindeside, og sitet så især i årene 2010-12 et stigende antal unikke profiler (tabel 1). Det skete i kølvandet på, at fænomenet fik stadig mere omtale i de danske medier.¹⁶

9 Kozinets: *Netnography*.

10 Fornylig har både Facebook og Twitter givet mulighed for, at afdødes profiler kan transformeres til mindesider af retmæssige efterkommere. Se f.eks. Will Oremus: 'Dying on Facebook Just Got a Little Less Awkward'. Eksempler på såkaldte dedikerede hjemmesider er Mindet.dk, Soeskendekram.dk og Gonetoooon.org.

11 Aaron: 'The Etiquette of Grief'.

12 Margrit Pernau har plæderet for en tilgang til etikettelitteratur, hvor denne ikke kun analyseres som formidler af normer, men også som udtryk for "følelsesviden", se Pernau: 'Male Anger and Female Malice'.

13 Lees-Maffei: 'Introduction: Studying Advice'.

14 I denne artikel henviser til arkiveret web vha. en PWID. For en uddybning, se Nyvang, Kromann og Zierau: 'Det levende web og de døde links', 17-31. Selvom vores undersøgelse er baseret på Det Kgl. Biblioteks Netarkivet, henviser vi i det omfang, det er muligt, til det åbne og tilgængelige Internet Archive.

15 I 2004 blev Søskendekram.dk – et forum dedikeret til brugere, der har mistet en bror eller søster – oprettet, og siden er en række lokale bedemænd også begyndt at udbyde mindesider ligesom sociale medier som Facebook også tilbyder en form for mindeprofiler for afdøde brugere, se fx <https://begravelsedanmark.voresmindesider.dk/> (11.1.2018), <http://soeskendekram.dk> (31.1.2018) og <https://byensbedemand.voresmindesider.dk> (11.1.2018).

16 Baseret på søgninger i Infomedias artikeldatabase. I årene 2008-11 gav "mindeside" hhv. 39, 68, 85 og 186 hits.

ÅR	PROFILER
2005	153
2006	196
2007	230
2008	243
2009	269
2010	506
2011	798
2012	933
2013	687
2014	694

Tabel 1: Unikke mindeprofiler på Mindet.dk. Kilde: Antallet er fremkommet ved søgninger i Netarkivets arkiverede versioner af Mindet.dk.

En stor del af materialet kan ikke længere tilgås på det levende net. Når det alligevel er muligt at kortlægge websitets udvikling over tid, skyldes det, at Mindet.dk har været et prioriteret indsamlingsområde i den arkivdannelse, der siden 2005 er fundet sted i form af Det Kgl. Biblioteks Netarkivet.¹⁷ Her er hele Mindet.dk blevet gemt 3411 gange i årene fra 2005, da man systematisk begyndte at arkivere dansk internet, til og med 2014.¹⁸

Vores analyse viser, at brugen af mindesiden er kendetegnet ved flere bemærkelsesværdige tendenser. Mindet.dk kan forstås som et særligt emotionelt rum, der muliggør etableringen af et nyt og mere vidtrækkende følelsesfællesskab, end det, der kendetegner sorgpraksisser *offline*. I dynamikken mellem "netikette" og brugeradfærd etableres sorgen dels som en udpræget social følelse, dels som en oppositionel emotionel praksis, eller endog som en form for social kritik. Mere konkret etablerer brugerne en konsensus om, at de på Mindet.dk kan udleve en sorg, der ikke rigtigt tillades i andre sammenhænge. Endelig vil vi også argumentere for, at mindesiden – akkurat som alle andre emotionelle rum – er struktureret, dels gennem formelle retningslinjer og overvågning, dels gennem gensidigt regulerende interventioner brugerne imellem. Selvom brugerne ofte italesætter websitet som en slags følelsesmæssigt frirum, kan sorgen også her blive en grim følelse.

FØLELSE SOM PRAKSIS, EMOTIONELT RUM OG FØLELSESFÆLLESSKAB

Artiklens tre bærende analytiske begreber muliggør en tilgang til følelser som fænomener, der bliver formet i situeret, socialt struktureret og historisk foran-

¹⁷ Nyvang, Kromann og Zierau: 'At fastholde det flygtige'. Se mere på Netarkivet.dk.

¹⁸ Det større internationale Internet Archive, der som nogle af de første begyndte at høste og arkivere internetsider, har *snapshots* af Mindet.dk helt tilbage fra 2001.

derlig praksis og som samtidig indgår som virksomme dynamikker i den sociale kontekst.

Begrebet følelsespraksis, et af de mest anvendte metodiske redskaber i den nyere følelseshistorie, dikterer en tilgang til følelser, som noget mennesker "gør", snarere end noget de "har".¹⁹ Følelser forstås altså ikke som indre individuelle sjælelige eller mentale tilstande, der eksisterer uafhængigt af deres kropslige og verbale udtryk. Tværtimod forstås de som fænomener, der gestaltes i praksis. Som Monique Scheer, en af de centrale fortalere for begrebet, skriver: "Conceiving of emotions as practices means understanding them as emerging from bodily dispositions conditioned by a social context, which always has cultural and historical specificity".²⁰ En væsentlig pointe er altså, at de måder, hvorpå følelser gøres, er afhængige ikke alene af den konkrete kontekst, men også af hvordan den enkeltes krop er blevet disponeret gennem fysiske og sociale erfaringer over tid.

I relation til denne artikels analyse betyder det, at vi undersøger sorg som en praksis, hvis grundlæggende karakteristika er historisk bevægelige. Efter som det arkiverede webmateriale er skriftligt og visuelt og ikke indebærer en registrering af deciderede kropslige handlinger, er vores fokus på sorgens verbalt praktiserede elementer. Det sidste indebærer også, at vi ikke undersøger alle de sørgendes praksisser, men alene koncentrerer os om de mønstre, hvori sorgen gøres på Mindet.dk.

Vi tilgår Mindet.dk som et emotionelt rum. Begrebet signalerer, at følelsespraksisser er situerede og betinget af de sociale, materielle og teknologiske egenskaber, der konstituerer rummet. Hvilke følelser der opfattes som legitime eller illegitime, forventelige eller upassende, er ikke bare kulturelt betinget; det er også knyttet til specifikke sociale og materielle omgivelser.²¹ Samtidig præger de altid helt determinerede følelsespraksisser rummets egenskaber og derigennem andres praksisser. I vores analyse af Mindet.dk vil vi derfor både undersøge det gensidige forhold mellem, hvordan sitets prædefinerede, men bevægelige, egenskaber former brugernes sorgpraksisser, og hvordan brugernes praksisser omvendt indvirker på og forandrer sitet som emotionelt rum.

Endelig benytter vi i analysen begrebet emotionelt fællesskab. Den amerikanske middelalderhistoriker Barbara Rosenwein introducerede i 2002 begrebet, som hun benyttede til at betegne afgrænsede sociale fællesskaber, hvis medlemmer delte de samme normer for legitim følelsesmæssig adfærd. Emotionelle fællesskaber er ifølge Rosenwein præcis de samme som andre sociale fællesskaber såsom klostret, familien, parlamentet, osv., men i undersøgelsen af fællesskabet er forskerens fokus på følelsesreglerne:

19 Scheer: 'Are emotions a kind of practice'; Vallgård: 'Følelseshistorie'.

20 Scheer: 'Are emotions a kind of practice', 193.

21 Gammerl: 'Emotional styles'; Pernau: 'Male Anger and Female Malice'; Vallgård: 'Affekt, følelser og rum'.

what these communities (and the individuals within them) define and assess as valuable or harmful to them; the evaluations that they make about others' emotions; the nature of the affective bonds between people that they recognize; and the modes of emotional expression that they expect, encourage, tolerate, and deplore.²²

Ifølge Rosenwein kan den enkelte sagtens indgå i flere emotionelle fællesskaber og tilpasse sin følelsesmæssige adfærd til de forskellige forskrifter, forventninger og forbud, der dér gør sig gældende.

Mens forståelsen af emotionelle fællesskaber som identiske med andre klart definerede sociale enheder utvivlsomt fungerer godt i mange middelaldersamfund, må en analyse, der har fokus på det 21. århundrede, tage højde for, at sådanne fællesskaber kan være tværgående eller mindre klart afgrænsede. Flere teoretikere peger desuden på, at følelser ikke alene afspejler en social eller politisk virkelighed, men også er virksomme kræfter i det sociale landskab. Følelser, påpeger de, kan både medvirke til at drage og overskride grænser. De kan være med til at etablere eller udfordre og ophæve fællesskaber.²³ Med inspiration i disse teoretikere forstår vi derfor emotionelle fællesskaber som noget, der ikke kun former, men også bliver skabt gennem følelsespraksisser.

SORG SOM FORBUDT FØLELSE: PRIVATISERET OG TABUISERET?

At dø er en af livets grundbetingelser, og måderne, vi gennem tiden har håndteret det på, har givet anledning til en række kultur- og socialhistoriske studier.²⁴ Disse peger på, at selvom døden til alle tider har været uomgængelig, har vores relaterede sorgkultur undergået store forandringer. På trods af, at døden altså er et universelt fænomen, kan de skikke og praksisser, der knyttes hertil, betragtes som distinkte kulturelle udtryk.²⁵

De klassiske studier af dødens kulturhistorie udspringer af 1960'ernes og 1970'ernes interesse for mentalitetshistorie,²⁶ og de er i overvejende grad funderet på sociologiens sondring mellem traditionelle og moderne samfund. Inden for denne tolkningsramme bliver transformationen fra et kollektivt landsbysamfund til et individualiseret bysamfund samt en parallel sekularisering og afritualisering knyttet til en stadig større fremmedgjorthed over for døden.

Socialantropologen Geoffrey Gorer vakte i 1955 furore med sit essay *The Pornography of Death*. Heri argumenterede han for, at døden i løbet af det 20. århundrede i stigende grad var blevet overladt til professionelle – den fremspirende

22 Rosenwein: 'Worrying about emotions in history', 842; Rosenwein: 'Problems and Methods in the History of Emotions'.

23 F.eks. Ahmed: *The Cultural Politics of Emotion*; Frevert: *Emotions in history*.

24 I en dansk kontekst drejer det sig bl.a. om Jensen: *Vest for paradis*; Kragh: *Til jord skal du blive*; Schøllhammer og Sloth: *Dødens tårer*; Tamm: *Dødens triumf*; Troels-Lund: *Att dö i Norden*.

25 Tony: *On Bereavement*.

26 Floto: 'Strejftog i dødens historie', 164.

begravelsesindustri og den medicinske videnskab – som havde erstattet lokale fællesskaber. Det betød, at døden rykkede ud af offentligt skue, og at vores forhold til døden derfor fjalte sammenligning med Victoriatidens forhold til sex.²⁷ Gorer gjorde indlån i samme forestillingsverden, da han i 1965 udgav resultaterne af en større undersøgelse af briternes oplevelser med døden. Heri konkluderede han, at sorgen over døden blev opfattet som så stigmatiserende, at den kunne si-destilles med onani.²⁸

Gorers hovedpointe om, at sorgen var blevet tabuiseret og usynliggjort, blev videreført i Philippe Ariès' indflydelsesrige og omdiskuterede *Dødens historie i Vesten, fra middelalderen til nutiden* (da. 1986). På baggrund af et udvalg forskelligartede kilder – bl.a. byplaner, skønlitteratur og testamenter – argumenterede han for, at døden i samtiden er blevet forvist til privatsfæren, og at vi derfor ikke længere håndterer sorgen i fællesskab.²⁹ En række forskere har i de seneste årtier udfordret Ariès' metode og hovedkonklusioner. Den franske historiker er bl.a. blevet anklaget for at drage sine slutninger på et eklektisk kildegrundlag,³⁰ der med afsæt i et romantisk synspunkt "looks mistrustfully on the bad present in the name of a better past"³¹ samt for at fremstille folkelig urvisdom om døden i et anakronistisk lys.³²

Meget tyder på, at perspektiver fra den fremspirende internetforskning kan bidrage med nye indsigter i dødens og sorgens kulturhistorie. I det seneste årti har der været en voksende forskningsmæssig bevågenhed på de fællesskaber, der etableres via internettet. Interessen er vokset frem parallelt med voksende brugerengagement og -interaktion på internettet.³³ Døden har fået en relativt central placering i denne nye forskning. Forskere, der har beskæftiget sig med, hvorledes vi virtuelt deler kendte menneskers død,³⁴ med Youtube vlogs³⁵ og med de nye sociale mediers rolle i mindekulturen³⁶ peger på en opblødning i skellet mellem

27 Gorer: 'The Pornography of Death'.

28 Gorer: *Death, Grief, and Mourning*. I 1976 påpegede Michel Foucault samstemmende, at døden i den biopolitiske æra var blevet "the most private and shameful thing of all (and ultimately, it is now not so much sex as death that is the object of a taboo)", Foucault m.fl.: *Society Must Be Defended*, 247.

29 Ariès: *Western Attitudes Toward Death*. I en dansk sammenhæng bliver et tilsvarende narrativ fremført i bl.a. Tamm: *Dødens*, 118ff; Kildegaard: 'Fotografier af døde børn var et sorgens sprog'; Kragh: *Til jord skal du blive*.

30 Darnton: *The Kiss of Lamourette*, 274.

31 Elias: *The Loneliness of the Dying*, 10.

32 Porter: 'The Hour of Philippe Ariès', 83.

33 Jensen og Helles: 'The Internet as a Cultural Forum'; Web 1.0 afgrænses normalt til perioden fra introduktionen af World Wide Web i 1991 til og med 2001, da den såkaldte 'it-boble' bristede, se f.eks. Davidson: 'Humanities 2.0', 708.

34 Gibson: 'Some Thoughts on Celebrity Deaths'; Cohen og Hoffner: 'Finding Meaning in a Celebrity's Death'.

35 Gibson: 'YouTube and bereavement vlogging'.

36 Brubaker, Hayes og Dourish: 'Beyond the Grave'; DeGroot: 'For Whom the Bell Tolls'.

den offentlige og den private sfære således, at døden i dag kan betragtes som "an event taking place at the interface between public and private spheres".³⁷ Michael Hviid Jacobsen har endvidere foreslået, at vi – i forlængelse af Ariès' ide om, at dødens kulturhistorie fra middelalderen til anden halvdel af det 20. århundrede kan opdeles i fire distinkte faser – nu befinder os i en femte fase, der kan benævnes den spektakulære død. Den er kendetegnet ved, at døden og sorgen bliver stillet til skue.³⁸

MINDET.DK SOM EMOTIONELT RUM

Mindet.dk kan forstås som et emotionelt rum, hvis teknologiske egenskaber muliggør og tilskynder til visse typer følelsespraksisser, samtidig med, at de begrænser eller umuliggør andre. De prædefinerede felter og sitets "netikette" fremmer specifikke sorgpraksisser uden direkte at determinere dem, idet brugerne også med deres bidrag er med til at forme stedets egenskaber.

Forskellige kommunikationsteknologiske fremskridt – avisen, radioen, tv'et – har hver især bidraget til at forøge både dybden af information om den afdøde og rækkevidden af selve dødsbekendtgørelsen.³⁹ Det samme kan siges om internettet som nyt medie. Internettet giver anledning til en ny og bredere offentlighed omkring et område – sorg – der ofte er blevet håndteret i sluttede kredse. De multimodale muligheder, internettet har affødt, betyder, at det foruden tekster, der langt overstiger længden på en traditionel dødsannonce, kan lade sig gøre at knytte flere forskellige medieindslag til den enkelte mindeside. Der er i denne forbindelse ikke tale om en revolution af sorgudtrykket, men snarere en proces hen imod en stadig mere indholdsmættet beskrivelse af den afdøde.

Disse tendenser ses også tydeligt på Mindet.dk, hvor en kernefunktion, siden sitet blev etableret i 2000, har været muligheden for at oprette individuelle profiler til erindring om afdøde.⁴⁰ Profilsiderne består som regel af et billede af den afdøde og en kort tekst, der beskriver de pårørendes relation til denne samt angiver genealogiske standardoplysninger om den afdødes fødeby, bopælskommune og forældrenavne. De tidligst arkiverede mindesider fra 2005 var ofte forsynet med fotografier – som regel babybilleder, skolefotografier og billeder taget i forbindelse med begravelsen eller bisættelsen. Senere er det blevet både muligt og almindeligt også at tilføje sange i form af lydclip til den enkelte mindeprofil. Til hver profil er knyttet en virtuel gæstebog, hvori alle – såvel registrerede brugere som anonyme forbigående – kan skrive en kort hilsen og tænde et virtuelt lys. Mens Mindet.dk ikke muliggør decideret kropslige praksisser som at græde,

37 Geser: 'Yours Virtually Forever'.

38 Jacobsen og Simuyemba: 'Dødsbevidsthedsbevægelsen og den spektakulære død'; Jacobsen, 'Spectacular Death', 19.

39 Carroll og Landry: 'Logging On and Letting Out', 342.

40 Nielsen: 'De døde lever videre i cyberspace'.

sparke eller le, tilskynder det til en række informationsladede sproglige, auditive og visuelle ihukommelsespraksisser og sorgartikuleringer.

Desuden opmuntrer Mindet.dk til dialogiske sorgpraksisser. Foruden gæstebøgerne blev der i 2001 tilføjet et diskussionsforum, hvori brugerne kunne udveksle erfaringer med sorg og debattere, hvordan man bedst deler sorgen. Mindet.dk havde dermed en opbygning, der i det store hele svarer til de internationale sider, der er blevet oprettet siden slutningen af 1990'erne,⁴¹ og denne type sider hørte blandt de første til at nyde godt af den større grad af brugerengagement, som de nye web-2.0-teknologier gjorde mulig. Mens Mindet.dk stillede muligheden til rådighed, er det brugers specifikke adfærd, der definerer det konkrete indhold af dialogen.

Mindet.dk opstiller altså en række både præfabrikerede og brugerdrevne muligheder, der er med til at konfigurere brugernes sorgudtryk. Som andre emotionelle rum ændrer Mindet.dk sig over tid, dels som konsekvens af de konkrete brugeres praksisser, dels fordi ydre omstændigheder ændrer rummets muligheder. I 2008 blev Mindet.dk – efter mange år med underskud og på trods af brugerne forsøges på at rejse driftsmidler – overtaget af Kristeligt Dagblad.⁴² Avisen solgte i januar 2016 Mindet.dk til en privat virksomhed, der også driver en landsdækkende portal for dødsannoncer. Websitet har således skiftet hænder gennem årerne, og det har løbende medført en række grundlæggende ændringer i Mindet.dks prædefinerede muligheder. Disse skift betød, at sitet fik helt nyt udseende og nye funktioner. Bl.a. tilføjede Kristeligt Dagblad en underside om sorg og muligheden for at lægge animerede billeder og videoklip ind på siderne. Sitet opbygning og funktionalitet er dermed også en del af Mindet.dks brugshistorie og indebærer betydelige ændringer af det emotionelle rums egenskaber.

De historiske forandringer kommer også til syne i det visuelle udtryk. De tidligste mindesider gør indlån i en ikonografi, der tydeligt er inspireret af kirkegårde. Bl.a. bliver mange tidlige mindeprofiler forsynet med engle og blomster⁴³ ligesom tekstboksen på de enkelte mindeprofiler ofte er udformet som en gravsten,⁴⁴ men med tiden præges de i højere grad brug af en genrespecifik æstetik, der ikke i samme omfang leder tankerne hen på fysiske gravsteder. Der er dog også eksempler på, at elementer, der tydeligt har en parallel til håndgribelige gravminder,

41 Sådanne sider har været genstand for en række studier med både bredt internationalt og fokuseret nationalt blik. Få udvalgte eksempler blandt mange er Gustavsson: 'Death and Bereavement on the Internet in Sweden and Norway'; Christensen og Sandvik: 'Death ends a life not a relationship'; Christensen og Sandvik: 'Sharing Death'; Finlay og Krueger: 'A Space for Mothers'; Roberts: 'The Living and the Dead'; Maddrell: 'Online memorials'.

42 Nielsen: 'De døde lever videre i cyberspace'; Gehrke: 'Frivillige støtter mindelund i cyberspace'.

43 Se fx www.archive.org:2005-02-08_21.53.10Z:page: <http://www.mindet.dk/Minder/Minde.asp?ID=353&Side=Fo>.

44 www.archive.org:2006-04-30_14.23.13Z:image: www.mindet.dk:80/MindetAdmin/Billedfiler/2.jpg.

fast har vundet indpas. Det gælder f.eks. for brugen af de virtuelle lys, der har rod i de nordiske gravlysskikke, som for alvor fik udbredelse fra midten af 1900-tallet.⁴⁵

ET MERE VIDTRÆKKENDE EMOTIONELT FÆLLESSKAB

Kollektive sorgreaktioner er ikke et nyt fænomen, der entydigt kan forbindes til internettets udbredelse, og det er heller ikke et ukendt fænomen, at vi mødes over tabet af mennesker, vi ikke personligt kendte. Tv-mediet var i USA med til at gøre John F. Kennedys begravelse til en samlende national begivenhed, og de engelske aviser blev både anklaget for at have forårsaget prinsesse Dianas død og for at have forstærket den efterfølgende sorgreaktion i befolkningen.⁴⁶ Også naturkatastrofer og terroranslag har gennem tiden givet anledning til kollektive udtryk for sorg.⁴⁷ Det nye består i, at vi med internettet nu har fået et medie, der giver os mulighed for offentligt og interaktivt at mindes mennesker, der ikke levede deres liv i rampelyset. Det giver anledning til, at sorgen over almindelige menneskers død kan udtrykkes som en social og offentlig følelse.

Når efterladte i stigende grad tyer til online-mindesider, betyder det, at antallet af personer, der har mulighed for at tage del i sorgprocessen, bliver markant forøget. Mindet.dk kan således også mønstre unikke besøgstal, der, efterhånden som sitet blev kendt, langt oversteg antallet af direkte pårørende. I årene 2004-08 gik Mindet.dk fra at have 1.000 til 100.000 besøgende pr. måned.⁴⁸ Denne udvikling muliggør etableringen af et større og mere forgrenet emotionelt fællesskab end det, de sørgende indgår i *offline*.

Det gælder således også for Mindet.dk, at interaktionen med tilsyneladende fremmede ikke kun er noget, man som bruger ifølge websitets retningslinjer må forvente, men noget profilejere og besøgende i udpræget grad praktiserer. "Kathrine",⁴⁹ hvis mand tog sit eget liv i 2008, modtager to måneder efter dødsfaldet følgende hilsen i gæstebogen: "Jeg kender dig slet ikke – alligevel er jeg dybt, dybt rystet og føler i dén grad med dig og dine børn".⁵⁰ En besøgende på en anden mindeprofil giver udtryk ikke blot for medfølelse, men for aktiv deltagelse i sorgen: "Kendte dig ikke, men føler stadig et stort tab".⁵¹ Mindet.dk opmuntrer altså til, at personer, der aldrig har mødt hinanden, interagerer og giver udtryk for "vi-

45 Rehnberg: *Ljusen på gravarna och andra ljusseder*.

46 Aagedal, Botvar og Høeg: 'Den offentlige sorgen', 15-16.

47 Grider: 'Spontaneous Shrines'.

48 *TV2-Øst*: 'Sorg i cyberspace populært', 21.2.2008.

49 En meget del af Mindet.dks originale indhold er ikke længere tilgængeligt på det levende web, bl.a. fordi brugere har ønsket det slettet. Derfor anvender vi alene brugernes og de afdødes fornavne, således at det ikke er muligt entydigt at identificere personerne bag.

50 PwId:netarkivet:2009-06-04_11.46.49Z:page: <http://mindet.dk/node/221/gaestebog?page=3>.

51 PwId:netarkivet:2011-09-10_08.41.51Z:page:<http://www.mindet.dk/minde/bryndis-una-dottir/lys?page=9>.

kariøse" sorgfølelser.⁵² Det er en dynamik mellem efterladte og øvrige besøgende, der også senere er kommet til udtryk på mindesider i regi af det sociale medium Facebook.⁵³

Mens virtuel deltagelse i andres sorg i den internationale litteratur er blevet karakteriseret med lidt nedladende betegnelser som "emotional rubbernecking"⁵⁴ og "grief tourism",⁵⁵ tyder meget på, at profilejerne ønsker og påskønner den medfølelse og medsorg, de forbipasserende tilkendegiver. "Jette" skriver således: "Tak for din hilsen i Jacob's gæstebog, man får en utrolig glæde her midt i sorgen, ved at se at der er mange mennesker der føler med en".⁵⁶ På mindeprofilen over sin søn, beskriver "Mads' mor", hvad der for hende er websitets centrale bidrag: "Gensidig forståelse er nøgleordet – en forståelse, der ikke altid er at finde hos familie og venner, når sorgens fugle basker med vingerne".⁵⁷ Påførende besøger desuden hinandens mindeprofiler og deler både sorg og oplevelsen af at blive støttet i sorgen på Mindet.dk. "Bente" skriver for eksempel i en gæstebog: "Jeg vil også håbe, I må finde trøst her på Mindet, med så mange forstående og hjælpsomme mennesker, der alle ved hvad sorg er. Jeg har selv fået utrolig meget støtte her".⁵⁸

Brugernes tilkendegivelser tyder på, at det at dele sin sorg, at tage del i andres sorg og at modtage kondolencer fra virtuelle forbipasserende, er en central motivation for at bruge sitet, og at det giver en følelse af slægtskab. En bruger skriver eksempelvis i gæstebogen på en profilside: "Hej anne-sophie kender dig ikke som familie men efter jeg har læst om dig. På mindet og din hjemmesider føler jeg at jeg er i familie med dig kan ikke forstå du dør så ung du var en dejlig lille pige som ingen ville glemme ...". Brugeren afslutter indlægget med seks hjerte-emojis og underskriver sig med fede typer "En der elsker dig højt".⁵⁹ Netop gennem at dele egen og andres sorg på Mindet.dk kan man med andre ord argumentere for, at brugerne etablerer et nyt emotionelt fællesskab, centreret om lidelse, tab og smerte såvel som støtte og trøst.

SORG SOM OPPOSITION

Et væsentligt træk ved dette emotionelle fællesskab er, at mange brugere beskriver deres sorg som en følelse, der betragtes som illegitim eller problematisk *off-*

52 Sullender: 'Vicarious Grieving and the Media'; Lisbeth Klastrup: 'I didn't know her, but...'; Cohen og Hoffner: 'Finding Meaning in a Celebrity's Death'.

53 Klastrup: 'I didn't know her, but...'

54 DeGroot: 'For Whom the Bell Tolls'.

55 Phillips: 'Loling at Tragedy'.

56 Pwid:netarkivet:2010-12-04_14.42.29Z:page: <http://91.102.88.98/minde/pelle-rasmus-sen/gaestebog?page=132>.

57 Pwid:netarkivet:2010-11-26_15.45.17Z:page:<http://www.mindet.dk/node/1352>.

58 Pwid:netarkivet:2010-11-26_11.49.31Z:page:<http://www.mindet.dk/minde/tobias-bagge-oestergaard-0/gaestebog>.

59 Pwid:netarkivet: 2016-03-16_02.01.26Z:page:<http://mindet.dk/minde/anne-sophie-ibing/lys>.

line. De praktiserer med andre ord deres sorg som en form for opposition til det, de opfatter som en tabuisering – både af sorgen generelt og deres egen specifikke sorg.

Brugere af mindesider tilkendegiver typisk, at siderne giver dem mulighed for at udtrykke sorg i forbindelse med tab, de ikke føler bliver opfattet som legitime at sørge over i andre sammenhænge. En kvinde, der halvandet år forinden havde mistet sin søster pga. af en overdosis, skrev i 2013 på søsterens mindeprofil:

systemet [er] sådan indrettet at der kun findes hjælpegrupper for folk der har mistet børn, eller folk der har mistet en forælder. Nogle mennesker deriblandt professionelle har sågar udtalt at "Det er det VÆRSTE at miste et barn". Hvilket forståeligt nok har gjort mig rasende. Man kan ikke stille sorg op og måle elendighed, og da slet ikke når det er noget så tragisk som et dødsfald.⁶⁰

Mange andre brugere giver på lignende vis udtryk for, at de ikke har mødt forståelse for deres sorg – enten i "systemet" eller i omgangskredsen. En mor, der netop har tændt et virtuelt lys for sin afdøde datter på Mindet.dk, spekulerer over, om det var for at: "møde den forståelse, som andre i ens netværk ikke er i stand til at levere?".⁶¹ En anden bruger, der mistede sin søn i 29. graviditetsuge, omtaler det som "en menneskeret" at kunne vise sorg.⁶² Oplevelsen af, at omgivelserne forklejner éns sorg, har også været en drivkraft i oprettelsen af de danske sites, der tilbyder mindesider. Charlotte Drue, der efter tabet af sin bror startede Søskendekram.dk, fortalte i 2011 en journalist: "I løbet af det første år blev det tydeligt for mig, at min sorg ikke var lige så 'rigtig', som når man har mistet et barn, eller sit livs kærlighed [...] søskendes tab blev ikke taget alvorligt".⁶³

Den udtalte insisteren på retten til at sørge over et tab, der ikke accepteres som et regulært i det omgivende samfund vækker associationer til, hvad sorgforsker Kenneth Doka i 1989 betegnede "disenfranchised grief". Ifølge Doka dækker begrebet sorg over tab, der ikke er "openly acknowledged, publicly mourned or socially supported",⁶⁴ og den forskningslitteratur, der i de efterfølgende årtier har ført ideen videre, fremhæver bl.a. selvmord,⁶⁵ aborter,⁶⁶ dødsfald

60 pwid:archive.org:2013-11-26_00.02.53Z:page:http://www.soeskendekram.dk/minde/sophie.

61 Pwid:netarkivet:2010-03-17_14.07.05:page:http://www.Mindet.dk/node/85414.

62 pwid:netarkivet:2007-11-08_05.43.06Z:page:http://www.mindet.dk/Minder/Minde.asp?ID=770&Side=s3.

63 *Lokalavisen Frederikssund* 29.9.2011, Henrik Gregersen: 'Charlottes kamp for sørgende søskende'.

64 Doka: 'Disenfranchised Grief'.

65 Doka: 'Disenfranchised Grief'.

66 Sobel og Cowan: 'Ambiguous Loss and Disenfranchised Grief'.

relateret til stofmisbrug⁶⁷ samt tab af nærtstående, der ikke indgår i en traditionel familiestruktur,⁶⁸ som årsager til en form for "disenfranchised grief".

Selvom internettet altså bidrager til, at almindelige mennesker kan mindes andre almindelige mennesker, er det påfaldende, at mindesider ofte oprettes til minde om folk, der er døde under usædvanlige omstændigheder. Vores gennemgang af de udvalgte mindeprofiler viser, at de afdøde havde en gennemsnitlig levealder, der lå væsentligt under den samtidige forventede middellevetid.⁶⁹

Af de undersøgte 171 mindeprofiler fremgik dødsårsagen eksplicit af 127 sider. Alene derved adskiller mindesiderne sig markant fra både gravsten og dødsannoncer, der ofte kun angiver en dødsårsag, hvis der er tale om kræft – den sygdomsgruppe, der årligt koster flest danskere livet.⁷⁰ I både 2005 og 2014 var mellem 7 og 8 pct. af de sider, der angav dødsårsagen, oprettet til minde om en person, der havde taget sit eget liv, hvilket svarer til ca. syv gange den nationale selvmordsrate i samme periode.⁷¹ Flere mindesider er desuden oprettet efter en abort – et tab, der normalt ikke ville finde vej til avisernes dødsannoncer.⁷² Antallet af dødsfald som følge af stofmisbrug er også markant højere på Mindet.dk end i det omgivende samfund.

Flere efterladte giver udtryk for, at netop sorgen over dødsfald, der kunne opfattes som selvforskyldte, er særligt svære at opnå forståelse for. I forummet skrev en anonym bruger i 2007:

Mange unge mennesker dør i dagens danmark af indtagelse af narkotika, enten af engangsbrug eller af et misbrug. Mange forældre, triste forældre, sidder tilbage måske med skam, hvorfor? det er ligeså tragisk at miste sit barn på denne måde og sorgen bliver ikke mindre! tro mig! Så derfor lad os snakke om det og hjælpe hinanden, i stedet for at føle os "forkert".⁷³

67 Valentine, Bauld og Walter: 'Bereavement Following Substance Misuse'.

68 Edelstein, Burge og Waterman: 'Helping Foster Parents Cope'.

69 Mindesiderne var i 2005 oprettet for folk, der i snit var 27,9 år, da de døde. I 2014 var den gennemsnitlige levealder for de, til hvem der var oprettet en mindeside, 41,3 år, og tallet var 0 ligesom i 2005. Til sammenligning har en mand fra 1974 en forventet middellevetid på 71,2 år, mens en kvinde født samme år i snit kan forvente at dø, når hun er 77,1 år. Tilsvarende ville en mand og kvinde, der var 41,5 år i 2014, have en forventet levetid på henholdsvis 70,8 og 76,3 år. Jf. 'HISB7: Middellevetid for 0-årige efter køn og tid', tal for årene 1972-73 og 1976-77, <http://www.statistikbanken.dk/10015> (23.8.2017).

70 'FOD507: Døde efter region, køn, alder og dødsårsag', <https://www.statistikbanken.dk/statbank5a/SelectVarVal/Define.asp?MainTable=FOD507&PLanguage=0&PXSid=0&wsid=cftree> (11.1.2018).

71 I 2005 androg selvmord 1,2 pct. af den samlede mængde dødsfald i Danmark. I 2014 drejede det sig om 1,3 pct. Se 'Dødsårsager - Geografisk fordelt', <http://esundhed.dk/sundhedsregistre/DAR01/Sider/Tabel.aspx> (11.1.2018).

72 Personlig korrespondance med Lene Grønning, administrationschef på Politiken, 18.8.2017.

73 [pwid:archive.org:2008-12-09_03.00.55Z:page:http://mindet.dk:80/forum](http://archive.org/2008-12-09_03.00.55Z/page:http://mindet.dk:80/forum).

”Sille”, efterlyser endvidere en bredere accept af sorg, der også omfatter de ambivalente, ubehagelige og ”grimme” følelser:

I mit tilfælde mistede jeg min far ved selvmord, da jeg var 13 år gammel. Han var misbruger, voldelig, begik incest mod mig og jeg har ingen gode minder eller kærlighed til ham. Men han var alligevel min far og jeg sørger jo selvfølgelig også over hans skæbne og død på min egen måde. [...] Det er som om, folk glemmer, at der er flere måder at miste på, flere måder at sørge på, og at det ikke altid er kærlighed og gode minder, der bliver tilbage, når man har mistet en nær person. Denne ”grimme” form for sorg synes jeg generelt, der er for lidt plads til...⁷⁴

Brugerne af Mindet.dk benytter altså ikke kun stedet til at dele sorg, men også til at formulere en eksplicit kritik af *offline*-sorgkultur som utilstrækkelig og problematisk. Ifølge brugerne bliver sorgen i samfundet og i de nære sociale relationer anset som for lang, for upassende og for grim, og dermed bliver den ekstra vanskelig at bære.

I det 20. århundrede er sorgen ofte – især i behandlingslitteraturen – blevet beskrevet som et individuelt arbejde, hvis endemål er frigørelse fra den afdøde, således at den efterladte kan danne nye relationer til levende mennesker. Ideen har rod i Sigmund Freuds ide om *Trauerarbeit*,⁷⁵ men har fået sit brede gennembrud med Elizabeth Kübler-Ross' sorgstadier fra 1969.⁷⁶ Ifølge Kübler-Ross gennemgår den efterladte fem stadier af sorg, der knyttes til en række andre følelser, fra fornægtelse mod endelig accept. Det er også denne ide om det fuldendte sorgforløb, der længe har dannet grundlag for skellet mellem normal og patologisk sorg.⁷⁷

Men mange brugere på Mindet.dk angiver ofte, at de er gået *online* med deres sorg, fordi de ikke kunne genkende eller acceptere netop den model. Én bruger, ”Karen, Børges kone” kritiserer f.eks., hvad hun kalder ”Sorgens Jantelov”, der blandt andet dikterer, at ”Vi chokeres dybt over dødsfaldet, idet vores egen dødelighed bliver gjort klar for os, men efter begravelsen må du regne med, at vi er ovre det”.⁷⁸ Flere brugere formulerer tilsvarende et ønske om at bevare en form for bånd til den afdøde i længere tid, end omgivelserne forventer, og med tiden kommer det også til at fremgå eksplicit af Mindet.dks retningslinjer: ”Accepter at nogle føler stor sorg, hvor du måske ikke ville føle sorg. Accepter at mennesker kommer gennem deres sorg på forskellige måder. Accepter at ikke alle er klar til

74 PwId:netarkivet:2007-05-28_01.16.26Z:page: <http://www.mindet.dk/Forum/Indlaeg-right.asp?IDEmne=7068&ForumID=15>.

75 Freud: *Metapsykologi*, 225.

76 Kübler-Ross: *Death and Dying*.

77 Kofod: 'From Morality to Pathology': 53-54.

78 PwId:netarkivet:2009-10-22_22.47.22Z:page: <http://mindet.dk/node/248/gaestebog?page=10>

at fortælle om årsagen til deres tab. Der er ingen facitliste og der er ingen tidsrammer for sorg”.⁷⁹

Ideen om et rum, hvor efterladte ikke skulle bekymre sig om, at omgivelserne kritiserede deres sorgforløb, var netop en motivation for oprettelsen af Mindet.dk. Sitets grundlægger, Christian Jessen, forklarede i 2003 initiativet med ønsket om at skabe et sted, hvor der ikke blev sat ”spørgsmålstegn ved, om vedkommende nu dyrker sorgen som det eneste faste holdepunkt i livet”.⁸⁰ I tråd hermed fremhæver mange brugere muligheden for at mindes efterladte på andre måder, end de kan offline, som en af Mindet.dks store fordele. Brugerne mindede f.eks. hinanden om, at ”DER ER IKKE EN RIGTIG ELLER FORKERT MÅDE AT SØRGE PÅ!”.⁸¹ Og i diskussionsforummet skriver en mor med en vis trods: ”[h]vis jeg har valgt at fejre min søns fødselsdag, selv om han ikke er her mere, så er det sådan jeg gør det”. Og hun fortsætter: ”Jeg har ikke brug for andres fordømmende eller undrende øjne - jeg har brug for at sørge på min måde. Jeg dyrker ikke sorgen - jeg dyrker kærligheden, både til min søn jeg har mistet, men også til mine to sønner jeg har ved mig”.⁸² Mange brugere har desuden valgt at forsyne mindeprofilerne med billeder, man ellers ikke ofte ser i det offentlige rum, herunder billeder af kisten og fra sygelejet.⁸³

NÅR SORGEN ALLIGEVEL BLIVER GRIM

Selvom Mindet.dk altså tilbyder, hvad brugerne beskriver som en slags emotionelt frirum, er sorgpraksisserne hverken uregulerede eller ukontroversielle. Tværtimod sker der en løbende udgrænsning af sorgudtryk, der dømmes uacceptable, ligesom opbakning til forskellige ytringer også medvirker til at validere bestemte sorgpraksisser.

Kontroverser vedrørende bestemte sorgpraksisser kommer først og fremmest til udtryk Mindet.dks diskussionsforum. Blandt andet var der her en diskussion af, hvorvidt det var i orden at oprette mindeprofiler for kæledyr. Debatten endte, da sitets daværende ejer købte domænet Dyremindet.dk, hvortil de, der ønskede det, kunne indrykke deres mindeprofiler for afdøde dyr.⁸⁴ Ligeledes er der flere eksempler på, at bestemte typer dødsfald har resulteret i beskeder, som pårørende har fundet stødende. En søster, hvis bror blev skudt og dræbt under en anhol-

79 pwid:archive.org:2011-10-02_09.19.05Z:page:www.Mindet.dk/node/12

80 Nielsen: 'De døde lever videre i cyberspace'.

81 pwid:netarkivet:2008-10-15_21.45.34Z:page: http://91.102.88.98/minde/ditte-wagner-bendixen/gaestebog?page=3

82 pwid:netarkivet:2010-03-17_13.27.51:page: http://www.Mindet.dk/node/85414.

83 Se f.eks.: pwid:netarkivet:2014-01-31_15.32.02Z:page: http://91.102.88.98/minde/solveig-witte-madsen/gallery/232030, pwid:netarkivet: 2008-10-16_00.28.14Z:page:http://mindet.dk/node/1494 og pwid: netarkivet:2012-11-16_23.33.44Z:page:http://mindet.dk/node/1500.

84 pwid:netarkivet:2006-10-26_21.50.38Z:page: http://www.mindet.dk/Forum/Indlaeg-right.asp?IDEmne=503&IDIncl=504&ForumID=17.

delse, oplevede gentagne gange, at unavngivne personer indføjede sympatierklæringer med politiet i brorens gæstebog, ligesom en anonym ”far til trafikdræbt datter” beklagede hendes ret til at udtrykke sin sorg. Noget tilsvarende oplevede ”Charlotte”, der bl.a. skrev ”Jeg har efterhånden haft en del oplevelser, med grimme tekster i min bror[s] [...] gæstebog. Og hver gang er det som at få en i maven, det går mig på – lidt for meget”.⁸⁵ Sådanne indlæg fik ved udgangen af 2009 Mindet.dks administrator til at indføje en knap, således at alle brugere nu fik mulighed for at klikke ”anmeld upassende indhold”.

Reguleringen af sorgpraksisser sker også ved, at brugerne eksplicit diskuterer, hvordan man kan tillade sig at udtrykke sin sorg. På sitets forum finder man f.eks. diskussioner om, hvorvidt det er i orden at insinuere, at man som efterladt ikke selv ønsker at leve videre.⁸⁶ Sorgperiodens længde er også et tilbagevendende og kontroversielt tema i Mindet.dks forum. ”lis” anførte f.eks. under overskriften ”sorgen skal ende”:

For 12 år siden døde vores lille datter. Vi har sørget, men gør det ikke mere. Selvfølgelig savner vi hende, og snakker om hende, men det er noget helt andet. Selvfølgelig skal sorgen stoppe, for livet går videre, og det skal det. Vi skal ikke gå med så tunge byrder på skuldrene resten af livet, hvem vil have glæde af det.⁸⁷

Flere i tråden opponerer mod dette, og én bruger – ”Bare mig” – responderer efterfølgende ganske kort, at ”sorgen får ingen ende for så har man ikke elsket rigtig”.⁸⁸ Sådanne ytringer kan meget vel medvirke til en form for følelsesmæssig selvmonitorering og -censur, der modsvarer den, Tobias Raun har påvist gennem interviews af danske efterladte, der benyttede Facebook til at håndtere sorg.⁸⁹ Mindet.dks normer kan således både medvirke til at indlemme og udelukke brugere samt afrette adfærden, så der med tiden tegner sig et emotionelt fællesskab kendetegnet ved klare, om end ikke uforanderlige koder for legitime og illegitime emotionelle manerer.

SORG SOM OPPOSITION – PERSPEKTIVER OG KONKLUSIONER

Analysen af Mindet.dk 2005-14 tegner et billede af, hvordan brugerne i tiåret brugte det specifikke site, og hvordan sitet over tid blev formet og afstemt med henblik på brugernes krav.

En stor del af brugerne skriver udtrykkeligt, at de benytter sig af muligheden for at oprette virtuelle mindesider, fordi de ikke føler, at deres behov er blevet

85 pwid.netarkivet:2008-10-15_20.46.34Z:page: <http://mindet.dk/node/1164>.

86 pwid.netarkivet:2012-09-07_18.14.22Z:page: <http://www.mindet.dk/node/85414>.

87 pwid.netarkivet:2011-09-09_18.57.27Z:page: <http://mindet.dk/node/1229>.

88 pwid.netarkivet:2011-09-09_18.57.27Z:page: <http://mindet.dk/node/1229>.

89 Raun: ”Talking about His Dead Child, Again!”.

mødt *offline*. Mange giver bl.a. udtryk for, at deres måde at sørge på er blevet kritiseret i andet regi, og at deres specifikke sorg bliver opfattet som illegitim i andre sammenhænge. Undersøgelsen af Mindet.dk peger således på, at internettet ikke nødvendigvis erstatter *offline*-fællesskaber, men at sitet snarere giver brugerne rum for at artikulere sorg, der ifølge brugerne i andre sammenhænge bliver opfattet som problematisk – såvel som for at opponere mod netop tabuiseringen af sorg. Ikke desto mindre former kulturelle koder og disses forankring i prædefinerede muligheder også sorgpraksisser på Mindet.dk, og visse former for sorgudtryk udgrænses også her som ”grimme”.

Gennem internettet opstår der rum for en ny offentlighed omkring døden, hvilket medvirker til, at flere i dag forholder sig aktivt omend ofte vikariøst til døden. Det giver anledning til et brud med en række af de centrale facetter i den vante fortælling om dødens kulturhistorie. Med internettets fremkomst har døden og sorgen ikke fået mindre, men større synlighed end tidligere. Det kommer til udtryk ved, at der etableres en række nye fora for at udtrykke sorg, men også helt konkret, når folk vælger at dele *post mortem*-fotografier i et offentligt rum. De muligheder, internettet opstiller, er desuden med til at skabe grobund for en nyritualisering af døden, der udfordrer den klassiske sociologiske grundidé om, at vi i stadig mindre omfang griber til ritualer i forbindelse med livets liminalfaser.

Vores analyse af Mindet.dk viser et mikrokosmos, der med tiden udvikler egne rammer og regler for, hvordan man håndterer sin sorg i et specifikt *online*-forum. Men virtuelle mindesider som fænomen er naturligvis ikke afkoblet det øvrige internet eller omgivende samfund. De har haft afsmitning på de medier, hvorigennem afdøde ellers kan mindes. Vi ser i disse år eksempler på, at dødsannoncer indeholder henvisninger til afdødes mindesider,⁹⁰ ligesom flere internetsider, der gengiver trykte dødsannoncer, giver mulighed for at interagere med det klassiske dødsannonceformat, bl.a. ved at lade besøgende tænde et virtuelt lys.⁹¹ Og det er sandsynligt, at de virtuelle muligheder også på andre måder er med til at rykke *offline*-sorgudtryk.

Mindesider påvirker ikke kun måden, vi sørger på. De repræsenterer også i sig selv en særlig måde at sørge på, der kan anskues i forlængelse af en generel tendens til at sætte større offentligt fokus på sorgen over døden. Fortællingen om, at vi i dag oplever døden som et tabu, og at sorgen tidligere blev håndteret kollektivt (og ikke mindst bedre), lever nemlig ikke kun *online*, men har også slået rod i den offentlige debat.⁹² Biskop Jan Lindhart, der gennem mange år har ageret både sjælesørger og debattør, bemærkede således i 1987, at døden da lå danskerne så

90 Se f.eks. *Information* 20.1.2016, 'Dødsannonce for Arild Hoelstad'; *Politiken* 27.2.2017, 'Dødsannonce for Steen Thyme'.

91 F.eks. *Jyllands-Postens* <http://mindeordet.dk/> og <http://dødsannoncer.afdoede.dk/>.

92 *Politiken* 27.2.2017, Tarek Omar: 'Døden er vor tids sidste tabu'; *Information* 10.4.2014, Sabrina Drevsfeldt: 'Vi skal blive bedre til at dø'; *tv2.dk* 26.6.2016, 'Livets sidste tabu'; *Information* 21.12.2017, Laila Bomose Henriksen: 'Engang bar slægten sorgen kollektivt – nu må

fjernt, at der ”synes at være tale en mægtig kulturel fortrængning, som sætter os ud af stand til at nævne døden”.⁹³ I et blogindlæg fra 2014 fremhævede Ane Christensen, krisepsykolog i Foreningen Cancerramte Børn, at døden før i tiden var et fænomen, ”vi blev tvunget til at beskæftige os med [...] og forholde os til”, og hun opfordrede sine samtidige læsere til at aftabuisere sorgen ved at tage ”døden tilbage”. Overskriften på hendes blogindlæg: ”vi vil hellere tale om sex end om døden”,⁹⁴ vækker associationer til Gorers seksuelle analogier. En række teateropsætninger samt musik- og bogudgivelser har tilsvarende været med til at sætte offentligt fokus på sorgen over døden.⁹⁵ Mindet.dk er således langt fra det eneste sted, hvori det at insistere på at udtrykke sin sorg på en bestemt måde bliver opfattet som en form for social kritik.

LITTERATUR

- Aaron, Daniel: 'The Etiquette of Grief: A Literary Generation's Response to Death', *Prospects* 4, 1979, 197-213. <https://doi.org/10.1017/S0361233300002878>.
- Ahmed, Sara: *The Cultural Politics of Emotion*. New York: Routledge, 2004.
- Aktuelt* 24.10.1996: "Mindeside til Schumacher".
- Ariès, Philippe: *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the Present*. Baltimore: Johns Hopkins U.P., 1974.
- Boddice, Rob: 'The History of Emotions: Past, Present, Future', *Revista de Estudios Sociales*, 62, 2017, 10-15. <https://doi.org/10.7440/res62.2017.02>.
- Brubaker, Jed R., Gillian R. Hayes og Paul Dourish: 'Beyond the Grave: Facebook as a Site for the Expansion of Death and Mourning', *The Information Society* 29 (3), 2013: 152-63. <https://doi.org/10.1080/01972243.2013.777300>.
- Cann, Cindy K.: 'Tweeting death, posting photos, and pinning memorials: Remembering the dead in bits and piece'. I Christopher M. Moreman og A. David Lewis (red.): *Digital Death: Mortality and Beyond in the Online Age*. Westport: ABC-CLIO, 2014, 69-86.
- Carroll, B. og K. Landry: 'Logging On and Letting Out: Using Online Social Networks to Grieve and to Mourn', *Bulletin of Science, Technology & Society* 30 (5), 2010: 341-49. <https://doi.org/10.1177/0270467610380006>.
- Christensen, Ane: 'Vi vil hellere tale om sex end om døden': http://levlykkeligt.dk/forum/bryllup_og_begravelse_uden_kirken_ved_ane_christensen/vi_vil_hellere_tale_om_sex_end_om_d%C3%B8den (26.4.2017).
- Christensen, Dorthe Refslund og Kjetil Sandvik: 'Death ends a life not a relationship: timework and ritualizations at Mindet.dk', *New Review of Hypermedia and Multimedia* 21 (1-2), 2015: 57-71. <https://doi.org/10.1080/13614568.2014.983561>.
- Christensen, Dorthe Refslund og Kjetil Sandvik: 'Sharing Death: Conceptions of Time at a Danish Online Memorial Site'. I Willerslev, Rane og Dorthe Refslund Christensen (red.): *Taming Time, Timing Death: Social Technologies and Ritual*, Ashgate, 2013, s. 99-118.

vi bære den selv'; *Politiken*, 21.1.2018, Rasmus Nielsen: 'Drop tabuet: Tal med mig om min døde datter'.

93 Lindhardt: 'Døden der blev væk', 77.

94 Christensen: 'Vi vil hellere tale om sex end om døden'.

95 Det er f.eks. et temaet for Jens Christian Grøndahls *Tit er jeg glad* (2016), og Naja Marie Aids *Har døden taget noget fra dig så giv det tilbage* (2017). Teaterstykker som *Jeg løber*, der skildrer journalist Anders Legarth Schmidts reaktion på sin datters død, og en kommende opsætning, der baserer sig på sangeren Søren Huss' album om tabet af kæresten tematiserer også sorg.

- Cohen, Elizabeth L., og Cynthia Hoffner: 'Finding Meaning in a Celebrity's Death: The Relationship between Parasocial Attachment, Grief, and Sharing Educational Health Information Related to Robin Williams on Social Network Sites', *Computers in Human Behavior* 65, 2016: 643-50. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.06.042>.
- Darnton, Robert: *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*. New York: W. W. Norton & Company, 1990.
- Davidson, Cathy N.: 'Humanities 2.0: Promise, perils, predictions', *pmla*, 2008, 707-717.
- DeGroot, Jocelyn M: "For Whom the Bell Tolls": Emotional Rubbernecking in Facebook Memorial Groups', *Death Studies* 38 (1-5), 2014: 79-84. <https://doi.org/10.1080/07481187.2012.725450>.
- Doka, Kenneth J.: 'Disenfranchised Grief', *Bereavement Care* 18 (3), 1999: 37-39. <https://doi.org/10.1080/02682629908657467>.
- Information* 10.4.2014, Sabrina Drevsfeldt: 'Vi skal blive bedre til at dø'
'Dødsannonce for Arild Hoelstad', *Information* 20.1.2016.
'Dødsannonce for Steen Thyme', *Politiken* 27.2.2017.
"Dødsårsager - Geografisk fordelt". <http://esundhed.dk/sundhedsregistre/DAR01/Sider/Tabel.aspx> (11.1.2018).
- Edelstein, Susan B., Dorli Burge og Jill Waterman: 'Helping Foster Parents Cope with Separation, Loss, and Grief', *Child Welfare; Arlington* 80 (1), 2001: 5-25.
- Elias, Norbert: *The Loneliness of the Dying*. New York: Continuum, 2001.
- Eustace, Nicole: *Passion Is the Gale: Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution*. Chapel Hill: North Carolina Press, 2008.
- Finlay, C.J. og G. Krueger: 'A Space for Mothers: Grief as Identity Construction on Memorial Websites Created by Sids Parents', *OMEGA - Journal of Death and Dying* 63 (1), 2011: 21-44. <https://doi.org/10.2190/OM.63.1.b>.
- Floto, Inga: 'Strejftog i dødens historie', *Historisk Tidsskrift* 105 (1), 2005.
'FOD507: Døde efter region, køn, alder og dødsårsag', <https://www.statistikbanken.dk/statbank5a/SelectVarVal/Define.asp?MainTable=FOD507&PLanguage=0&PXSid=0&wsid=cftree> (11.1.2018).
- Foucault, Michel, Mauro Bertani, Alessandro Fontana, François Ewald og David Macey: *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-76*, New York: Picador, 2003.
- Freud, Sigmund: *Metapsykologi, bd. 1*. Oversat af Ole A. Olsen, Børge Kjær og Simon Køppe, København: Reitzel, 1983.
- Frevert, Ute: *Emotions in history, lost and found*, New York: Central European University Press, 2011.
- Gammerl, Benno: 'Emotional styles - concepts and challenges', *Rethinking History* 16 (2) 2012, 161-75.
- Gehrke, Teddy: 'Frivillige støtter mindelund i cyberspace', *Kristeligt Dagblad*, 15.2.2006.
- Geser, Hans: "'Yours Virtually Forever': death memorials and remembrance sites in the WWW", *Death Memorials and Remembrance Sites in the WWW. Towards Cybersociety and Vireal Social Relations, Sociology in Switzerland, Online Publications*, 1998, http://www.geser.net/intcom/t_hgeser07.pdf.
- Gibson, Margaret: 'Some Thoughts on Celebrity Deaths: Steve Irwin and the Issue of Public Mourning', *Mortality* 12 (1) 2007: 1-3. <https://doi.org/10.1080/13576270601089663>.
- Gibson, Margaret: 'YouTube and bereavement vlogging: Emotional exchange between strangers', *Journal of Sociology* 52 (4), 2016, 631-645.
- Gorer, Geoffrey: *Death, grief, and mourning in contemporary Britain*. London, 1965.
- Gorer, Geoffrey: 'The Pornography of Death', *Encounter* 5 (4), 1955, 49-52.
- Gregersen, Henrik: *Lokalavisen Frederikssund* 29.9.2011, 'Charlottes kamp for sørgende søskende'.
- Grider, Sylvia: 'Spontaneous Shrines: A Modern Response to Tragedy and Disaster', *New Directions in Folklore* 5, 2001, 1-9.
- Gustavsson, Anders: 'Death and Bereavement on the Internet in Sweden and Norway', *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 53, 2013, 99-116. <https://doi.org/10.7592/FEJF2013.53.gustavsson>.

- Henriksen, Laila Bomose: *Information* 21.12.2017, 'Engang bar slægten sorgen kollektivt - nu må vi bære den selv'.
- 'HISB7: Middellevetid for 0-årige efter køn og tid'. Statistikbanken - Danmarks Statistik, <http://www.statistikbanken.dk/10015> (23.8.2017).
- Hollander, Erica Michaels: 'Cyber Community in the Valley of the Shadow of Death'. I *Journal of Loss and Trauma* 6 (2), 2001, 135-46. <https://doi.org/10.1080/108114401753198007>.
- Houwen, Karolijne van der, Margaret Stroebe, Henk Schut, Wolfgang Stroebe og Jan van den Bout: 'Online Mutual Support in Bereavement: An Empirical Examination', *Computers in Human Behavior* 26 (6), 2010, 1519-25. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.05.019>.
- Hume, Janice: *Obituaries in American Culture*, Univ. Press of Mississippi, 2000. <https://begravelsed danmark.voeresmindesider.dk/> (11.1.2018)
- <http://soeskendekram.dk> (31.1.2018)
- <https://byensbedemand.voeresmindesider.dk> (11.1.2018)
- Jacobsen, Michael Hviid: 'Ord der gør ondt - om dødsannoncer før og nu', *Omsorg: Nordisk tidskrift for Palliativ Medisin*, 30 (4), 2013, 69-74.
- Jacobsen, Michael Hviid: 'Spectacular Death'—Proposing a New Fifth Phase to Philippe Ariès's Admirable History of Death', *Humanities*, 5 (2), 2016, 1-20. <https://doi.org/10.3390/h5020019>.
- Jacobsen, Michael Hviid og Louise Lund Simuyemba: 'Dødsbevidsthedsbevægelsen og den spektakulære død'. I Karen Marie Dalgaard og Michael Hviid Jacobsen (red.): *Humanistisk palliation: teori, metode, etik og praksis*, 27-54. København: Hans Reitzel, 2011.
- Jensen, Klaus Bruhn og Rasmus Helles: 'The Internet as a Cultural Forum: Implications for Research'. I *New Media & Society* 13 (4), 2011: 517-33. <https://doi.org/10.1177/1461444810373531>.
- Jensen, Johan Fjord: *Vest for paradys, begravelsespladsernes natur*. Gyldendal, 2002.
- Kiesler, Sara: *Culture of the Internet*. New York: Psychology Press, 2014.
- Kildegaard, Bjarne: 'Fotografier af døde børn var et sorgens sprog'. I *Sygeplejersken* 87 (9), 1987: 4-8.
- Klastrup, Lisbeth: "I didn't know her, but...": parasocial mourning of mediated deaths on Facebook RIP pages', *New Review of Hypermedia and Multimedia* 21 (1-2), 2015, 146-64. <https://doi.org/10.1080/13614568.2014.983564>.
- Kofod, Ester Holte: 'From Morality to Pathology: A Brief Historization of Contemporary Western Grief Practices and Understandings', *Nordic Psychology* 69 (1), 2017): 47-60. <https://doi.org/10.1080/19012276.2016.1267914>.
- Kozinets, Robert V.: *Netnography: Doing Ethnographic Research Online*. Los Angeles: SAGE, 2013.
- Kragh, Birgitte: *Til jord skal du blive -, dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*. I Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt (9), Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 2004.
- Kübler-Ross, Elisabeth: *Death and Dying*. New York: Macmillan, 1969.
- Lees-Maffei, Grace: 'Introduction: Studying Advice: Historiography, Methodology, Commentary, Bibliography', *Journal of Design History* 16 (1), 2003, 1-14.
- Leung, Dennis K. K. og Francis L. F. Lee: 'Cultivating an Active Online Counterpublic Examining Usage and Political Impact of Internet Alternative Media', *The International Journal of Press/Politics* 19 (3), 2014, 340-59. <https://doi.org/10.1177/1940161214530787>.
- Lievrouw, Leah A.: *Alternative and Activist New Media*. Cambridge: Polity, 2011.
- Lindhardt, Jan: 'Døden der blev væk'. I Jan Lindhardt og Mogens Stiller Kjærgaard (red.): *Døden - at sige verden ret farvel*. København: Munksgaard, 1987.
- 'Livets sidste tabu', tv2.dk 26.6.2016.
- Maddrell, Avril: 'Online memorials: the virtual as the new vernacular', *Bereavement Care* 31 (2), 2012, 46-54. <https://doi.org/10.1080/02682621.2012.710491>.
- Nielsen, Rasmus: 'Drop tabuet: Tal med mig om min døde datter' *Politiken* 21.1.2018.
- Nielsen, Søren: 'De døde lever videre i cyberspace', *Politiken*, 17.5.2003.

- Nyvang, Caroline, Thomas Hvid Kromann og Eld Zierau: 'Det levende web og de døde links', *Nordisk Tidsskrift for Informationsvidenskab og Kulturformidling* 6 (1), 2017, 17-31.
- Nyvang, Caroline, Thomas Hvid Kromann og Eld Zierau: 'At fastholde det flygtige', *Diamanten* (1), 2017, 27-29.
- Omar, Tarek, *Politiken*, 27.2.2017: 'Døden er vor tids sidste tabu'.
- Oremus, Will: 'Dying on Facebook Just Got a Little Less Awkward', *Slate* 12. februar 2015.
http://www.slate.com/blogs/future_tense/2015/02/12/facebook_legacy_contact_who_manages_account_when_you_die.html (31.1.2018).
- Pernau, Margrit: 'Male Anger and Female Malice: Emotions in Indo-Muslim Advice Literature: Emotions for Indo-Muslim Advice Literature', *History Compass* 10 (2), 2012, 119-28. <https://doi.org/10.1111/j.1478-0542.2012.00829.x>.
- Phillips, Whitney: 'Loling at Tragedy: Facebook Trolls, Memorial Pages and Resistance to Grief Online', *First Monday* 16 (12), 2011.
- Porter, Roy: 'The Hour of Philippe Ariès', *Mortality* 4 (1), 1999: 83-90. <https://doi.org/10.1080/713685963>.
- Raun, Tobias: 'Talking about His Dead Child, Again!' Emotional Self-Management in Relation to Online Mourning', *First Monday* 22 (11), 2017 <https://ojs.uci.edu/ojs/index.php/fm/article/view/7810>.
- Rehnberg, Mats: *Ljusen på gravarna och andra ljusseder: Nya traditioner under 1900-talet*. Nordiska Museets handlingar 61. Stockholm: Nordiska Museet, 1965.
- Roberts, Pamela: 'The Living and the Dead: Community in the Virtual Cemetery', *Omega: Journal of Death & Dying* 49 (1), 2004, 57-76.
- Rosenwein, Barbara: 'Worrying about emotions in history', *American historical review* 107 (3), 2002, 821-45.
- Rosenwein, Barbara: 'Problems and Methods in the History of Emotions', *Passions in context* 1 (1), 2010, 1-32.
- Scheer, Monique: 'Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion', *History and Theory* 51 (2) 2012, 193-220.
- Schøllhammer, Karl E. og Erik Kr. Sloth: *Dødens tårer. En antologi*. Modtryk, 1985.
- Sobel, Susan og C. Brookes Cowan: 'Ambiguous Loss and Disenfranchised Grief: The Impact of DNA Predictive Testing on the Family as a System', *Family Process* 42 (1), 2003: 47-57. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2003.00047.x>.
- TV2-Øst, "Sorg i cyberspace populært", 21.2.2008.
- Sullender, R. Scott: 'Vicarious Grieving and the Media', *Pastoral Psychology* 59 (2), 2010: 191-200. <https://doi.org/10.1007/s11089-009-0227-5>.
- Tamm, Ditlev: *Dødens triumf, mennesket og døden i Vesteuropa fra middelalderen til vore dage*. København: Gad, 1992.
- Troels-Lund, Troels: *Att dö i Norden, föreställningar om livets slut på 1500-talet*. Stockholm: Författarförlaget, 1984.
- Valentine, Christine, Linda Bauld og Tony Walter: 'Bereavement Following Substance Misuse: A Disenfranchised Grief', *OMEGA - Journal of Death and Dying* 72 (4), 2016, 283-301, <https://doi.org/10.1177/0030222815625174>.
- Vallgård, Karen: 'Affekt, følelser og rum - historiefaglige perspektiver', *Temp - tidsskrift for historie* 5 (10), 2015, 175-83.
- Vallgård, Karen: 'Følelshistorie – Teoretiske brudflader og udfordringer', *Kulturstudier* 4 (2) 2013, 87-113.
- Walter, Tony: *On Bereavement: The Culture of Grief*. Buckingham: Open Uni. Press, 1999.
- Walter, Tony, Rachid Hourizi, Wendy Moncur og Stacey Pitsillides: 'Does the Internet Change How We Die and Mourn? Overview and Analysis', *OMEGA - Journal of Death and Dying* 64 (4), 2012: 275-302. <https://doi.org/10.2190/OM.64.4.a>.
- Aagedal, Olaf, Pål Ketil Botvar og Ida Marie Høeg: "Den offentlige sorgen". I Olaf Aagedal, Pål Ketil Botvar og Ida Marie Høeg (red.): *Den offentlige sorgen: markeringer, ritualer og religion etter 22. juli*. Oslo: Universitetsforlaget, 2013, 9-25.

Herudover Netarkivet.dks og Internet Archives arkiverede udgaver af Mindet.dk og Søgskendekram.dk, årene 2005-14 (for en uddybning af henvisningspraksis i forbindelse med arkiveret webmateriale, se fodnote 14)

CAROLINE NYVANG
PH.D., SENIORFORSKER
DET KGL. BIBLIOTEK
CANY@KB.DK

KAREN VALLGÅRDA
PH.D., LEKTOR
SAXO-INSTITUTTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET
KARENVA@HUM.KU.DK

ABSTRACT (UK)

Caroline Nyvang og Karen Vallgård: Grief as opposition

The article presents an analysis of mourning practices related to death on the Danish memorial website Mindet.dk during the past decade. We examine how the users of the website commemorate lost ones as well as how they interact in relation to death. The aim is to identify how these practices establish grief as a culturally and historically contingent emotion. Employing three analytical concepts – emotional practice, emotional space, and emotional community – we argue that Mindet.dk can be viewed as a particular emotional space, which enables the creation of a new and more encompassing emotional community than what is generally seen offline. In the dynamic exchanges on the website grief is configured as a decidedly social emotion and as a mode of social critique. More specifically, the site is characterized by a consensus that this particular space enables users to mourn in ways that are not accepted in other contexts. Nevertheless, this memorial website is clearly structured – much like all other emotional spaces – through official guidelines (“the netiquette”) and surveillance as well as through mutual policing among the users.